

Fosses comunes de la guerra civil al Solsonès. Resultats de la recerca.

ROSER GRAU I LLUCIÀ
ESTHER MIRALLES I HENARES

Introducció

La recerca de les fosses comunes del Solsonès és la darrera fase d'un projecte més ampli: el cens de morts de la guerra i la postguerra a la comarca¹, que ha estat un procés d'investigació llarg en què s'hi han implicat diverses persones bàsicament en dos períodes: el primer, als anys 80 en el marc de la recerca impulsada a les comarques catalanes per Albert Manent² i, a partir del 2005, amb l'empenta definitiva del Centre d'Història Contemporània de Catalunya (CHCC) i el decisiu suport institucional i financer a les activitats de recuperació de la Memòria Històrica del Memorial Democràtic³.

En la recerca dels morts de la guerra, les fosses eren la darrera frontera, la més inexpugnable. Si determinar amb exactitud les circumstàncies de la mort d'una persona d'identitat coneguda i defunció registrada era complicat, fer-ho per a persones que han mort, tot sovint, de forma anònima a causa de ferides, malalties o d'epidèmies, assassinades en fosques circumstàncies a la rereguarda, mortes dins la violència de la batalla o,

1 Veure els dos articles dedicats a aquest tema:

- MIRALLES, E., GUIXÉ, J. "Víctimes de la guerra civil i el franquisme al Solsonès (1936-1954)". A: *Oppidum* núm. 6. Solsona: Arxiu Comarcal del Solsonès, Centre d'Estudis Lacetans, 2008.

- MIRALLES, E., GUIXÉ, J. "Víctimes de la guerra civil i el franquisme al Solsonès II". A: *Oppidum* núm. 7. Solsona: Arxiu Comarcal del Solsonès, Centre d'Estudis Lacetans, 2009.

2 El fons Albert Manent del CHCC conté les entrevistes realitzades al Solsonès als anys 80 per Mn. Antoni Bach, Ramon Segué, Maria Corominas, Francesc Soldevila i Rosa Barcons.

3 En aquesta segona fase cal destacar la implicació de Josep Maria Muntaner, Jordi Guixé i Ester Vilardell.

fins i tot, afusellades fredament enmig de l'ofensiva franquista, es plantejava com una tasca ingent que es podria traduir, tanmateix, en uns minsos resultats.

L'estudi "Localització de fosses comunes de la guerra civil i la postguerra al Solsonès"⁴ ha tingut com a àmbit territorial els 15 municipis del Solsonès. La majoria d'aquests municipis són el resultat de la reforma municipal de meitat del segle XIX, que va imposar l'agregació de les 55 parròquies de la comarca en municipis més grans. A més, s'ha tingut en compte el terme de Llanera, que formava part del Solsonès a l'època que interessa a la investigació, tot i que actualment pertany a la Segarra. Així mateix, la recerca ha permès la identificació de fosses al poble d'Ogern i altres llocs del terme municipal de Bassella (Alt Urgell).

1. Objectius

El projecte s'emmarca en una línia més àmplia de treball del Centre d'Estudis Lacetans que tenia com a objectiu general aprofundir, estimular i facilitar la recerca sobre els fets i els processos històrics associats a la República, la Guerra Civil, la repressió de la dictadura, l'exili i la resistència democràtica al Solsonès i els seus protagonistes.

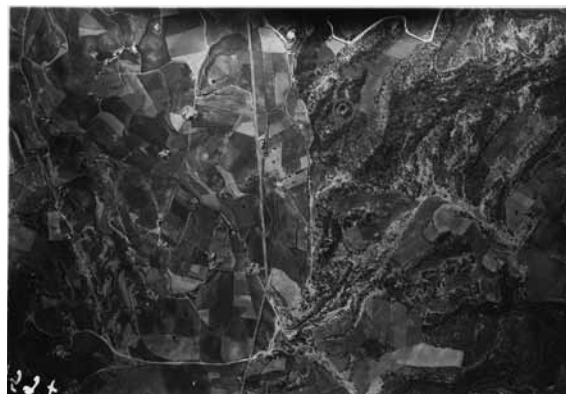
Els objectius específics de la recerca eren finalitzar l'estudi integral dels morts de la guerra i la postguerra a la comarca, localitzar les fosses i les persones inhumades en la mesura que fos possible, amb l'establiment d'un patró d'aproximació a aquesta qüestió que, a més, pogués servir per a altres territoris.

2. Metodologia

2.1. Anàlisi bibliogràfica general i local

S'ha buidat tant bibliografia general sobre fosses i guerra civil com bibliografia local. Cal dir que les publicacions d'abast local com revistes, articles, llibrets són -malgrat les mancances metodològiques i de concreció que sovint presenten- fonts de gran valor per a l'estudi de la guerra ja que moltes d'aquestes publicacions acostumen a aportar testimonis dels fets de primera mà avui ja desapareguts.

En l'annex 1 es citen les fonts utilitzades.

A dalt, fotografia d'un bombardeig al Solsonès (sense data). A baix, vista actual facilitada per Xavi Bertolín.

2.2. Recerca documental

S'han revisat de nou les fonts que ja s'havien consultat per l'estudi de víctimes, s'ha consultat nova documentació, com els llibres d'òbits de totes les parròquies de la comarca del Solsonès i, sobretot, s'ha ampliat la informació de què disposàvem a partir de la documentació referent a la campanya militar al Solsonès dipositada a l'Arxiu General Militar d'Àvila.

Una de les dificultats del treball amb la documentació militar de l'època resideix en el fet que es refereix al territori en funció de cotes i vèrtexs i utilitza una toponímia en castellà que tradueix els noms reals o que no coincideix amb els actuals. En aquest sentit, per poder ubicar les operacions militars, ha estat de gran ajuda la consulta dels mapes militars i civils dels anys 1934-1939 disponibles a l'Institut Cartogràfic de Catalunya i a l'Instituto Geográfico Nacional.

Dins de l'abundant documentació militar que es conserva, sobretot de les tropes rebels, cal destacar els informes de les operacions de moviments militars durant els deu darrers dies del mes de gener de 1939,

⁴ Projecte finançat pel Ministeri de la Presidència (any 2010).

que són els que corresponen a l'entrada i el pas de les tropes franquistes a la comarca i que confirmen els enfrontaments de tropes, la resistència mantinguda per part dels republicans i l'existència d'un elevat nombre de morts.

2.3. Realització d'entrevistes

A més de les entrevistes realitzades durant els anys previs a aquesta recerca, que han aportat dades significatives sobre l'evolució de la guerra civil a la comarca, s'han realitzat catorze entrevistes sobre el tema específic de les fosses a testimonis directes de l'època o testimonis indirectes amb informació de qualitat⁵. El perfil de l'informant que es buscava era de persones majors de vuitanta-cinc anys, veïnes de la zona i amb bona salut. Alguns dels informants són més joves, membres de la generació dels 40 i dels 50 (per tant, no havien viscut la guerra) però hi estan interessats o han conservat el coneixement sobre el tema que hi havia a casa seva.

2.4. Treball de camp

S'ha anat a inspeccionar ocularment el terreny acompanyats dels testimonis i amb la informació que aportava la documentació. S'han marcat els recorreguts, punts i àrees amb GPS⁶.

Cal dir que en la majoria de casos els testimonis – que eren nens o joves en el moment dels fets- recorden amb força claredat els esdeveniments i també conserven un record força precís del lloc de la fossa, malgrat els anys passats, els boscos que ara són camps, els camps que ara són boscos, les barraques que han desaparegut, les noves carreteres que s'han construït i altres referents que han canviat i que fan molt difícil orientar-se en el terreny amb les coordenades de fa més de setanta anys. Per tot això, en un dels casos ha estat impossible reconèixer sobre el

terreny el lloc dels fets; sabem de l'existència d'una gran fossa però no la podem comptabilitzar perquè no hem pogut acotar la seva ubicació⁷.

En contraposició a aquest exemple ens trobem casos de fosses en camps de conreu com la de Duàrria (Llobera) i Casagolda (Castellar de la Ribera)⁸ que s'han mantingut intactes ja que els pagesos han evitat llaurar el tros on hi havia els cossos.

Ramon Coromina ens mostra el lloc on van ser enterrats uns xofers republicans morts a causa d'un atac aeri, al terme de Llobera.

2.5. Confrontació de resultats

La informació obtinguda dels testimonis orals s'ha contrastat amb la que aporta la bibliografia, la documentació i la que s'ha derivat del treball de camp. El resultat, bolcat sobre mapa, ha mostrat una gran coherència entre la memòria oral, la documentació generada durant la campanya militar i les febles petjades de la guerra en el terreny, com restes de trinxeres a Bassella, Castellar de la Ribera o Clariana de Cardener. Aquesta coincidència ha possibilitat, d'una banda, les conclusions de l'estudi i, de l'altra, poder dibuixar amb tota garantia en els mapes els punts de coincidència entre les diferents fonts.

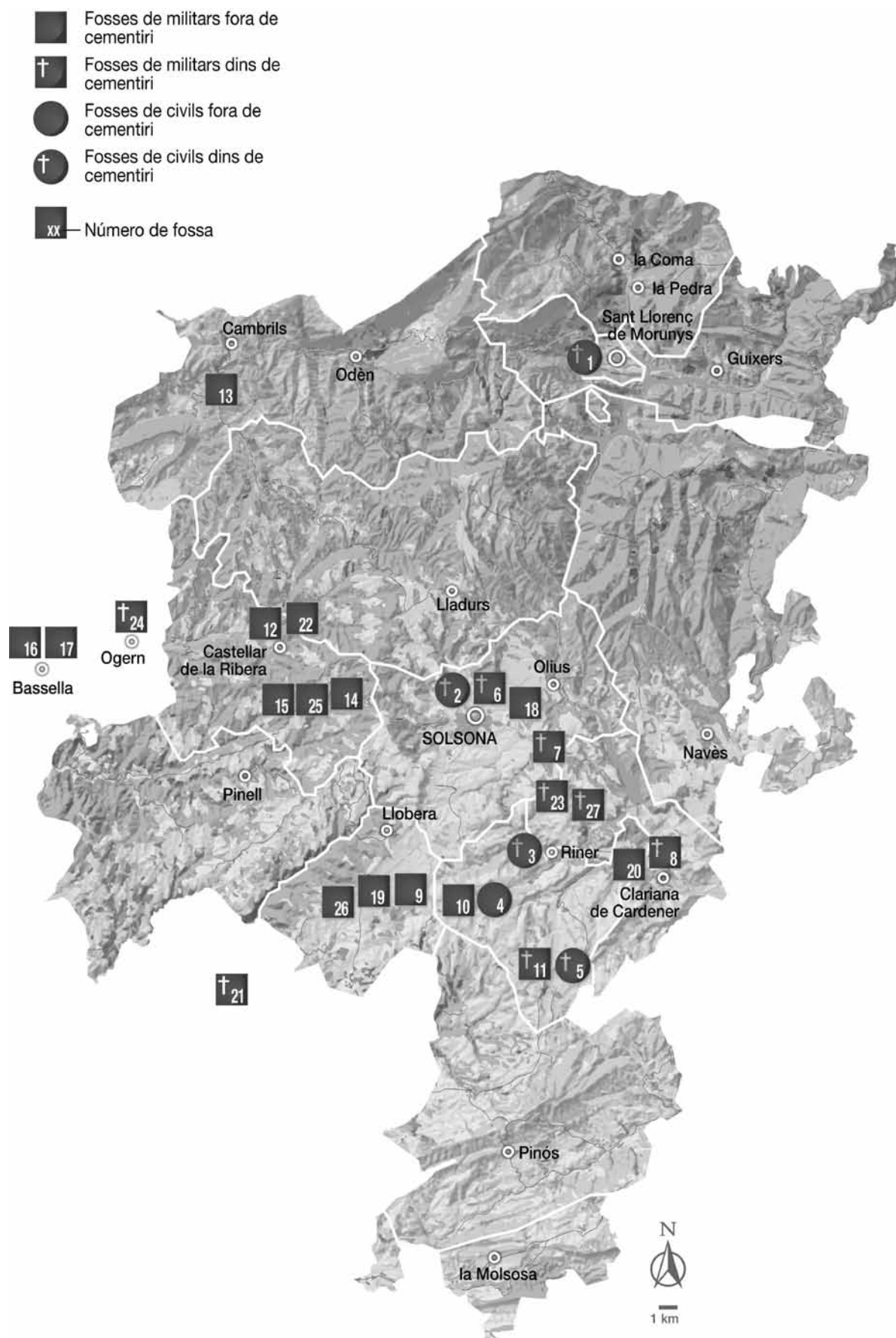
5 Les persones entrevistades han estat: Francesc Casafont, Núria Colell, Jordi Cardona, Josep Cardona, Ramon Coromina, Antoni Cots, Pepita Garriga, Maria Guilanyà, Ramona Planas, Joan Reig, Rossend Roca, Josep Sanromà, Florenci Santaaulària i Màrius Vilaginés. Aquestes entrevistes es poden consultar al web de la secció d'història del Centre d'Estudis Lacetans: www.solsonesmemoria.cat

6 Les dades precises (els tracks i waypoints) s'han lliurat al Ministeri de la Presidència. En el mapa de fosses que hem fet públic -d'escala petita- no és possible la identificació del punt exacte de les fosses perquè es tracta d'una informació delicada que va més enllà de l'objectiu divulgatiu.

7 És el cas del lloc entre el terme d'Oliana i de Bassella conegut com "el bosc de la Perera". Segons el testimoni de Joan Reig, veí de la zona que hi portava el ramat a pasturar de jovenet, en aquest bosc va caure una bomba durant la guerra que va generar un forat, una mena de bassa, que després de l'ofensiva franquista es va fer servir per posar-hi tot de cadàvers de militars morts en els combats que van haver-hi prop d'Oliana i que hem trobat descrits en la documentació militar; els veïns més grans de la zona coneixen l'existència del topònim "el bosc de la Perera" però no hem aconseguit trobar-ne cap que pogués concretar la seva localització sobre el terreny.

8 Testimoniades, respectivament, per Ramon Corominas i Núria Colell.

El mapa de fosses del Solsonès

Elaboració: MHÀ estudi gràfic a partir de dades de la recerca.

Llistat de fosses

Núm.	Fossa	Tipologia.	Municipi	Precisions geogràfiques	Font
1	DC	7- Refugiats	Sant Llorenç de Morunys	Cementiri de Sant Llorenç de Morunys	Llibre de defuncions del Registre Civil de Sant Llorenç.
2	DC	7 - Refugiats	Solsona	Cementiri de Solsona	Llibre de defuncions del Registre Civil de Solsona. Testimoni oral de Francesc Casafort Fornell, entrevista realitzada el 06/06/2011.
3	DC	7 - Refugiats	Riner	Cementiri de Riner	Llibre de defuncions del Registre Civil de Riner.
4	FC	7 - Refugiats	Riner	Exterior del Santuari del Miracle	Llibre de defuncions del Registre Civil de Riner. Selga, S. <i>La tuberculosi pulmonar. Nadala</i> . Manresa, 1995. Testimoni oral de Josep Sanromà, monjo benedictí que havia estat prior del Santuari.
5	DC	7- Refugiats	Riner	Cementiri de Su	Llibre de defuncions del Registre Civil de Riner.
6	DC	6 - Hospitals guerra	Solsona	Cementiri de Solsona	Llibre de defuncions del Registre Civil de Solsona. Testimoni oral de Francesc Casafort Fornell, entrevista realitzada el 06/06/2011
7	DC	2 - Camps de treball/ Batallons disciplinaris	Clariana de Cardener	Cementiri de Sant Just de Joval	Llibre de defuncions del Registre Civil de Clariana de Cardener. AHN. FC- Causa General, 1469, Exp.1
8	DC	2 - Camps de treball/ Batallons disciplinaris	Clariana de Cardener	Cementiri de Clariana de Cardener	Llibre de defuncions del Registre Civil de Clariana de Cardener. AHN. FC- Causa General, 1469, Exp.1
9	FC	3 - Ofensiva franquista Solsonès	Llobera	Casa Rovirasansa	Enquestes de Mn. Bach. Llobera. Fons Albert Manent. Centre d'Història Contemporània de Catalunya. Testimoni oral de Ramon Corominas.
10	FC	6 - Hospitals guerra	Riner	Santuari del Miracle	Llibre de defuncions del Registre Civil de Riner. Selga, S. <i>La tuberculosi pulmonar. Nadala</i> . Manresa, 1995.

11	DC	6 - Hospitals guerra	Riner	Cementiri de Su	Llibre de defuncions del Registre Civil de Riner.
12	FC	3 - Ofensiva franquista Solsonès	Castellar de la Ribera	Les Planes de Ginestar	<p>Mapa de fosses de la Generalitat de Catalunya</p> <p>Solé i Barjau, Q. <i>Els morts clandestins. Les fosses comunes de la Guerra Civil a Catalunya (1936-1939)</i>. Barcelona-Catarroja: Editorial Afers, 2008</p> <p>Testimoni oral de Florenci Santaaulària, entrevista realitzada el 30/08/2011.</p> <p>Martinez Bande, Jose Manuel. <i>La Campaña de Cataluña. Monografias de la Guerra de España</i>, No. 14. Madrid: Libreria Editorial San Martin, 1979</p>
13	FC	3 - Ofensiva franquista Solsonès	Odèn	Serraseca (Cambrils)	<p>Testimoni oral de Màrius Vilaginés, entrevista realitzada el 21/06/11.</p> <p>AGMAV 1391, CP 24. Ar. 22, Legajo 2 carp. 14. Diario de operaciones 62 División. C. Ejército de Urgel.</p>
14	FC	3 - Ofensiva franquista Solsonès	Castellar de la Ribera	Casanova de Clarà (Clarà)	<p>Testimoni oral de Ramona Planas Ollé, entrevista realitzada el 06/2011</p> <p>AGMAV 1391, CP 24. Ar. 22, Legajo 2 carp. 14. Diario de operaciones 62 División. C. Ejército de Urgel.</p>
15	FC	3 - Ofensiva franquista Solsonès	Castellar de la Ribera	"Camp dels morts" de la Casagolda (Clarà)	<p>Testimoni oral de Núria Colell i Llena, entrevista realitzada el 06/04/11.</p> <p>AGMAV 1391, CP 24. Ar. 22, Legajo 2 carp. 14. Diario de operaciones 62 División. C. Ejército de Urgel.</p>
16	FC	3 - Ofensiva franquista Solsonès	Bassella	"Codinera" de la casa Tapioles	Testimoni oral de Joan Reig, entrevistat el 30/08/11.
17	FC	3 - Ofensiva franquista Solsonès	Bassella	Bosc (trinxeres). 'Coll de Ban'	<p>Testimoni oral de Joan Reig, entrevistat el 30/08/11.</p> <p>Martinez Bande, Jose Manuel. <i>La Campaña de Cataluña. Monografias de la Guerra de España</i>, No. 14. Madrid: Libreria Editorial San Martin, 1979</p>
18	FC	3 - Ofensiva franquista Solsonès	Olius	Pont de Comajuncosa	Testimoni oral d'Antoni Cots (diferents entrevistes al llarg de 2011).
19	FC	3 - Ofensiva franquista Solsonès	Llobera	Antic camí de Llanera, encreuament de la casa Duàrria	<p>Testimoni oral de Ramon Corominas, entrevistat el 11/10/2011.</p> <p>AGMAV 1391, CP 24. Ar. 22, Legajo 2 carp. 14. Diario de operaciones 62 División. C. Ejército de Urgel.</p>

20	FC	2 - Camps de treball / Batallons disciplinaris	Clariana de Cardener	Camps de casa Cabot, prop de Cal Flaüta	<p>Memòries inèdites de Ramon Josa, instructor del Tribunal Militar Permanent de l'Exèrcit de l'Est.</p> <p>Badia, <i>Els camps de treball a Catalunya durant la Guerra Civil, 1936-1939</i>. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001.</p> <p>Llibre de defuncions del Registre Civil de Clariana de Cardener.</p> <p>AHN. FC- Causa General, 1469, Exp.1</p>
21	DC	6 - Hospitals guerra	Llanera	Cementiri de l'església de Sant Joan de Puigredon	<p>Testimoni oral de Ramon Corominas, entrevista realitzada el 11/10/2011, i de Maria Guilanyà, entrevista realitzada el 11/10/2011.</p>
22	FC	3 - Ofensiva franquista Solsonès	Castellar de la Ribera	Finca de Vilatobà. Marge prop de la carretera. (Sant Joan)	<p>Testimoni oral de Florenci Santaaulària, entrevista realitzada el 30/08/11.</p>
23	DC	2 - Camps de treball/ Batallons disciplinaris	Clariana de Cardener	Cementiri d'Hortoneda	<p>Badia, <i>Els camps de treball a Catalunya durant la Guerra Civil, 1936-1939</i>. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001.</p> <p>AHN. FC- Causa General, 1469, Exp.1</p>
24	DC	2 - Camps de treball/ Batallons disciplinaris	Bassella	Cementiri d'Ogem	<p>Testimoni oral de Josep Cardona i Jordi Cardona, entrevistes realitzada el 13/09/2011.</p> <p>Badia, <i>Els camps de treball a Catalunya durant la Guerra Civil, 1936-1939</i>. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001.</p> <p>Cardona, Jordi. <i>Camí de l'infern</i>. Ed. Pagès, 2009.</p>
25	FC	3 - Ofensiva franquista Solsonès	Castellar de la Ribera	Pineda prop del "camp dels morts" de la Casagolda (Clarà)	<p>Testimoni oral de Núria Colell, entrevista realitzada el 06/04/11.</p> <p>AGMAV 1391, CP 24. Ar. 22, Legajo 2 carp. 14. Diario de operaciones 62 División. C. Ejército de Urgel</p>
26	FC	3 - Ofensiva franquista Solsonès	Llobera	Costa del mas dels Quadros	<p>Testimoni oral de Ramon Corominas, entrevista realitzada 11/10/2011.</p>
27	DC	2 - Camps de treball/ Batallons disciplinaris	Riner	Cementiri de Santa Susanna	<p>Llibre d'òbits de l'església de Santa Susanna.</p> <p>AHN. FC- Causa General, 1469, Exp.1</p> <p>Badia, <i>Els camps de treball a Catalunya durant la Guerra Civil, 1936-1939</i>. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001.</p>

3. Les fosses

Explicar la història de les fosses comunes és explicar també la història de la guerra a la nostra comarca. Intentar esbrinar les circumstàncies de cada fossa –qui eren els morts, d'on venien, com van morir, qui va fer la fossa- és apropar-nos, probablement, al relat més colpidor del conflicte.

Tot seguit presentem les fosses agrupades segons les circumstàncies que les van generar.

3.1. Fosses de refugiats de guerra. Fosses núm. 1, 2, 3, 4, 5

A mesura que la guerra anava avançant, a Catalunya creixia el nombre de refugiats de diferents llocs de l'estat que anaven quedant sota el domini de les forces revoltades. Lluny dels seus llocs d'origen i en circumstàncies de desarrelament i precarietat econòmica i social, els refugiats –i entre ells, especialment els infants- eren la població més vulnerable. Al Solsonès, de les 53 víctimes mortals registrades entre els refugiats⁹, 48 havien mort a causa de diferents malalties infectives i contagioses que pràcticament no van tenir impacte sobre la població local. Evidentment els refugiats no disposaven de cap nínxol al cementiri i tampoc de capacitat d'adquirir-ne un i per això eren enterrats, majoritàriament, en fosses comunes dins dels cementiris. La seva mort s'inscrivía al registre civil i per això podem parlar de persones identificades, tot i que és probable que en aquestes fosses també hi hagi enterrats individus sense identificar.

Una quarantena de refugiats –infants la majoria- van morir a l'Hospital de Refugiats de Solsona. A Sant Llorenç de Morunys es registren vuit morts entre els refugiats, que estaven ubicats a l'"Arrabal Mercè". El xarampió es va endur, a la primavera del 37, quatre infants; més endavant, dos infants i dos adults més van morir a causa de malalties diverses.

El municipi de Riner va ser, junt amb Solsona i Sant Llorenç de Morunys, el que va acollir més refugiats de la comarca. Això s'explica per l'existència del Santuari del Miracle, que durant la guerra va ser convertit en Hospital de Milícies Antifeixistes, Sanatori de tuberculosos i Centre d'Acollida de

Refugiats.

Pel que fa als refugiats del Miracle, algunes de les víctimes van ser enterrades en cementiris propers, com el de Riner i Su, però se sap que també va haver-hi enterraments en dos espais de l'exterior del Santuari; un per als tuberculosos i l'altre per als morts de l'Hospital militar i els refugiats. El doctor Simeó Selga, que va exercir com a metge a l'hospital de tuberculosos ubicat al Miracle, va escriure que com que el santuari no disposava de cementiri propi, els morts de la guerra eren enterrats en un monticle de terra prop de les cel·les de Sant Benet, mentre que en un angle d'una de les parets laterals de l'església inacabada s'enterraven els tuberculosos¹⁰.

3.2. Soldats que moren als hospitals militars de la rereguarda.

Fosses núm. 6, 10, 11, 21

Els soldats ferits al front eren evacuats a hospitals de campanya situats a la rereguarda immediata per realitzar les cures d'urgència i a hospitals militars situats a les ciutats que disposaven de major infraestructura.

Al Solsonès es va instal·lar l'"Hospital de Milícies antifeixistes" al Santuari del Miracle i la "Clínica de Recuperables de l'XI Cos d'Exèrcit" a Solsona. Hi ha 24 morts registrats¹¹.

L'informant Francesc Casafont recorda una conversa mantinguda amb l'enterramorts de Solsona, Antonio Capdevila, durant l'estiu del 38. L'Antonio li explicava "que estava ben trist perquè havia hagut d'enterrar cinc xicots joves". Eren morts de l'hospital de Solsona. En Capdevila li va explicar que cavava un solc a terra per un mort i el següent el feia al costat, i així anava recorrent l'àrea del cementiri.

Pel que fa a la fossa de Puigredon (Torà)¹², la informació prové de dos testimonis indirectes: Ramon Coromina, veí de Llobera i Maria Guilanyà, de Llanera¹³. Al gener del 39, en plena ofensiva franquista, es va instal·lar durant uns dies un hospital de sang a l'església de Sant Joan de Puigredon, prop de la casa Millet. Devia ser cap al 15-18 de gener perquè els informants recordaven que hi havia combats a Vila-

9 Veure annex 2: Llistat de morts enterrats en fosses comunes al Solsonès

10 El doctor Selga parla d'aquests enterraments al seu opuscle *La tuberculosis pulmonar* autoeditat a Manresa amb ocasió del Nadal de 1995.

11 Veure annex 2.

12 Llanera forma part actualment del municipi de Torà però l'any 1939 era un dels quinze municipis del Solsonès.

13 Tots dos havien sentit explicar la història de la fossa a familiars seus, en Ramon a una tia que feia de minyona a la casa Millet de Bells i la Maria al seu pare, que era qui havia descobert la fossa, junt amb l'amo de Cal Millet.

nova de l'Aguda. Pocs anys després de la guerra, uns veïns de Puigredon (el pare de la Maria i l'amo de cal Millet) van descobrir la fossa quan anaven a enterrar un parent al cementiri, però en aquell moment la van tornar a tancar i van acordar no dir-ho a ningú.

3.3. Presoners del Batalló Disciplinari núm. 5 de Clariana de Cardener i del Camp de treball núm. 5 d'Ogern. Fosses núm. 7, 8, 20, 23, 27

El Batalló Disciplinari núm. 5 era un camp de presoners on eren destinats aquells militars republicans de l'Exèrcit de l'Est sancionats per algun delicte comès dins de l'àmbit militar. Va entrar en funcionament l'agost del 38 i hi va romandre fins a la retirada, al gener del 39.

Estava organitzat en quatre companyies que es van instal·lar en diversos indrets de Clariana de Cardener (al voltant dels masos de Can Joval, Cal Través i Cal Blanc) i Riner (a l'església de Santa Susanna). Als llibres de defuncions del registre civil de Clariana i de Riner consten alguns dels presoners morts, que van ser enterrats en els cementiris de la zona¹⁴. Se sap, tanmateix, que alguns presoners van morir i no van ser enterrats en aquests cementiris¹⁵. La mort de vuit presoners en un sol mes va motivar que el Tinent Coronel Perea, cap de l'Exèrcit de l'Est, ordenés una investigació, la qual va recaure sobre l'Instructor del Tribunal Militar Permanent de l'Exèrcit de l'Est, emplaçat a Súria¹⁶.

El camp de treball d'Ogern era un camp de presoners civils controlat pel Servei d'Investigació Militar (SIM) que es va establir al poble d'Ogern (Bassella, Alt Urgell). Les condicions de vida en els camp de treball del SIM eren molt dures i el camp d'Ogern no va ser cap excepció. Respecte les víctimes, se

sap que van haver-hi inhumacions de presoners en el cementiri del poble però no tots els morts estarien inscrits al registre civil.

Tant al Batalló Disciplinari com al Camp de treball d'Ogern, una font important per a l'estudi dels morts, són testimonis de l'època, d'una banda, el testimoni directe dels presoners recollits amb anterioritat, perquè ja no en queden de vius i, també, el de veïns, familiars dels presoners o altres persones que havien viscut el tema de prop o s'hi havien interessat¹⁷.

En tots dos casos va haver-hi presoners que van desaparèixer en algun punt proper als barracons d'internament o els indrets on treballaven. A Ogern, un testimoni de l'època va veure un presoner del camp que anava a treballar conduït entre guàrdies, va sentir un tret i va veure els guàrdies tornar sense el pres i sense el cos¹⁸. En el cas del Batalló, en el curs de la investigació del Tribunal Militar, l'instructor va fer exhumar prop d'una pedrera on treballaven els presoners, tres cossos per realitzar-los l'autòpsia. A la Causa general també es cita un mort en una pedrera, la del "Riu Negre"¹⁹.

Cementiri d'Hortonedà

14 Al registre civil de Clariana només hi consta la mort de 10 presoners, però en el Batalló van morir-hi un mínim de 16 persones de les que es coneix la identitat mentre el batalló estava a Clariana i Riner; 8 presoners van morir a l'Hospital de Manresa (estan inhumats a la fossa comuna del cementiri d'aquesta ciutat), 2 presoners van morir durant la retirada i 10 presoners més van desaparèixer, bé durant la seva estància al camp, bé durant la retirada.

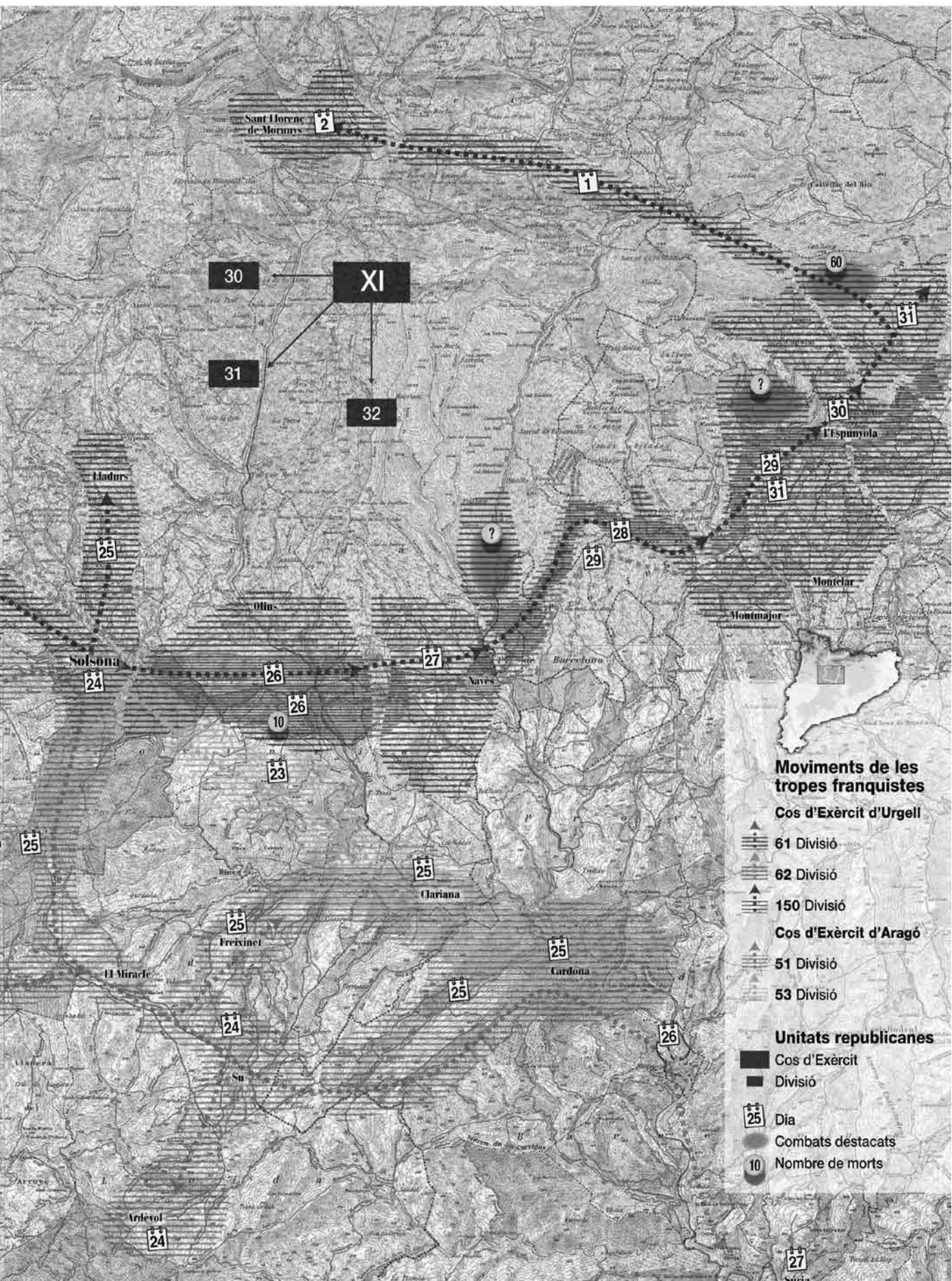
15 Més informació sobre el Batalló Disciplinari núm. 5 de Clariana de Cardener a la pàgina web de la secció d'història del Centre d'Estudis Lacetans. <http://www.solsonesmemoria.cat> i sobre la fossa militar de Manresa a <http://www.memoria.cat/fossa/ca/relacio-dels-soldats-enterrats-a-la-fossa-militar>

16 En el transcurs de la recerca vam localitzar les memòries del citat instructor, Ramon Josa Torné, on es confirma que les morts havien tingut lloc en circumstàncies irregulars. Com a resultat de l'informe, el director del camp va ser substituït i les condicions dels presoners van millorar lleugerament.

17 Cal destacar els estudis realitzats per Albert Galícia, persona que es va posar a recollir testimonis dels camps de treball a Catalunya als anys 80.

18 Testimoni recollit a: Cardona, Jordi. *Cami de l'infern*. Ed. Pagès, 2009.

19 L'informant Antoni Cots ens va ensenyar dues pedreres a la zona, una d'elles sobre el Riu Negre, però és molt possible que n'hi hagués alguna més ja que les companyies estaven a una distància considerable.

Moviments de les tropes franquistes

Cos d'Exercit d'Urgell

- ▲ 61 Divisió
- ▲ 62 Divisió
- ▲ 150 Divisió

Cos d'Exercit d'Aragó

- ▲ 51 Divisió
- ▲ 53 Divisió

Unitats republicanes

- Cos d'Exercit
- Divisió
- 25 Dia
- Combats destacats
- 10 Nombre de morts

El 21 de gener, en el context de l'ofensiva sobre Catalunya, les tropes franquistes del Cuerpo de Ejército de Urgel (Divisiones 61, 62, 63 i 150) i del Cuerpo de Ejército de Aragón (Divisiones 51, 53 i 54) comencen l'entrada a la comarca: els primers segueixen l'eix de la carretera de Bassella, els segons des de les seves posicions entre Pons i Torà cap al nord-est, en direcció Solsona. L'objectiu era conquerir Solsona i deixar el X CE republicà, que actuava al sector del Segre, deslligat de la resta de l'Exèrcit de l'Est.

Les tropes franquistes tenien ordres d'avançar ràpidament cap a l'est per aconseguir tallar els camins de retirada de civils i militars cap a França. El general republicà Hernández Saravia feia crides per mantenir la moral i la disciplina de les seves tropes en un context absolutament advers. Seran els soldats de la 30, 31 i 33 División del Xè i XIè CE del GERO (el Grupo de Ejército de la Región Oriental), els qui rebran aquestes ordres que manaven, literalment, "defender el territorio palmo a palmo".

Les divisions franquistes 62 i 150 del CE Urgel prenen Bassella el 21 de gener -un sector que havia estat fortificat i on els republicans es van poder fer forts i resistir- i començaren a avançar en direcció Solsona per sobre i per sota de la carretera de Bassella i també cap al nord, al sector d'Oliana i Coll de Nargó, on van actuar junt amb la Divisió 61 i 63. En els partides d'operacions, la 150 declara haver fet aquest dia 21 de gener més de 70 morts. En la jornada següent els combats van tenir lloc en ple bosc i van comportar més de 40 morts.

Els republicans en retirada volaven els ponts i dinamitaven les carreteres en un intent d'endarrerir

al màxim l'avançada franquista. El dia 24 al vespre, les tropes arribaven a Solsona. La jornada se saldava amb més de 200 morts, dels quals consta que se'n varen recollir 125 cadàvers.

En la seva retirada cap al nord per la carretera de Cambrils un bon gruix de soldats republicans moren metrallats des de l'aire a Serraseca deixant una estesa de morts en tota la zona.

Mentrestant, pel sud, les divisions franquistes 51, 53 i 54 de CE Aragón prenen Torà, Biosca i l'Aguda, després de durs enfrontaments, el dia 22. El dia 24 avançaven per Pinós i Ardèvol, cap a Su i el Miracle. Llobera, Freixinet i Clariana cauran el 25, així com Cardona. Després prossegueixen en direcció a Súria.

Les jornades següents continuen amb la mateixa tònica. Els franquistes avancen per la carretera de Berga i troben resistència en diversos indrets com Vila-seca, a Navès i, ja fora de la comarca, a prop del Capolat (Berguedà). Un cop ha caigut aquest punt, una part de les tropes de la 150 Divisió es dirigeix cap a Sant Llorenç de Morunys per la carretera de Berga i arriben a aquesta població el dia 2 de febrer. Una altra part de la divisió continua per aquesta carretera fins a Berga, que és ocupada també el dia 2 de febrer.

Les tropes franquistes van trigar 8 dies a travessar la comarca. Darrera quedaven un mínim de 77 morts propis i més de mig miler de republicans.

Alguns cadàvers eren recollits al moment, però molts van ser enterrats per pagesos de les masies veïnes i molts d'altres van quedar a la intempèrie creant espectacles dantescs com el cel tapat de voltors a Serraseca (Cambrils) que algunes persones recorden.

3.4. Fosses de soldats morts durant l'ofensiva franquista.

Fosses núm. 9, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 22, 25, 26

Les companyies republicanes del X i XI Cos d'Exèrcit van presentar molta resistència en diversos punts al voltant de les carreteres de Bassella i de Berga i, amb menor intensitat, al sud de la serra de Pinós, el que explica l'existència de moltes fosses en aquests territoris.

La majoria de fosses que es troben fora de cemen-tiri corresponen a fosses de soldats morts gairebé tots

en combat el gener de 1939. No es coneix la seva identitat, només s'ha pogut deduir, en el cas dels militars, a quin cos d'exèrcit pertanyien i, en el cas de les tropes franquistes, a quina divisió.

Sembla ser que els cadàvers que es trobaven prop de la carretera van ser recollits. En canvi, aquells que van quedar escampats per la muntanya, lluny de les vies d'accés motoritzat, no van ser recollits sinó que els franquistes van ordenar als veïns de la zona que els enterressin²⁰. En dos casos s'han trobat àrees on

²⁰ Joan Reig entrevistat el 30/08/11 recorda com els seus parents i veïns van haver d'agafar la pala, l'aixada o el que fos per anar a enterrar una gran quantitat de morts.

hi ha més d'una fossa: la zona de trinxeres del bosc de Tapioles (Bassella, Alt Urgell) i les extensions boscoses de Serraseca, al límit del terme de Cambrils (Odèn, Solsonès)²¹.

Però no tots els morts són fruit de la batalla. Dues fosses corresponen a soldats que, segons testimonis, s'havien quedat per la zona, segurament esperant ser fets presoners, i van ser abatuts a sang freda²².

I dues altres fosses corresponen a soldats republicans que sí que van ser fets presoners però posteriorment van ser executats. Una es troba a Castellar de la Ribera²³ i l'altra al terme de Bassella²⁴.

4. I ara, què? Marc legal, societat civil i estratègies d'intervenció en fosses

La investigació de localització de fosses de la guerra civil a la comarca condueix a una pregunta natural: I ara, què? Per intentar respondre-la, ni que sigui breument en l'espai d'aquest article, hem de fer quatre pinzellades al que diu la llei i també a les demandes i expectatives de la societat civil organitzada.

4.1. El marc jurídic

En els darrers anys s'han aprovat lleis tant a nivell estatal com autonòmic i s'han desplegat normes que aborden directament la intervenció sobre fosses comunes al territori. Molt breument i per ordre cronològic:

La Llei 52/2007 (estatal), que preveu mesures i instruments perquè les Administracions públiques facilitin les tasques de localització i, si s'hi escau, identificació dels desapareguts.

La Llei 10/2009, del 30 de juny, de la Generalitat de Catalunya, que té per objectiu impulsar un protocol d'actuació i dignificació de les fosses. També

estableix que la Generalitat ha de sufragar l'obertura de la fossa, prèvia demanda de familiars del desaparegut o bé d'una institució o entitat dedicada a la recuperació de la memòria històrica. La Llei catalana, a diferència de l'espanyola, proposa l'assumpció per part de l'Administració de l'obertura de fosses que sigui sol·licitada per familiars o entitats de memòria. El decret que s'exposa a continuació determina quines actuacions corresponen a la Generalitat i quines a l'Administració Local.

El Decret 111/2010, de 31 d'agost, que desenvolupa la Llei 10/2009 i estableix les competències que corresponen a la Generalitat: investigació dels fets, localització, recuperació, identificació i restitució de restes i senyalització i dignificació de fosses.

Un dels preceptes importants de la llei és que estableix que les entitats privades sense ànim de lucre dedicades a la recuperació de la memòria democràtica i la investigació històrica a Catalunya poden instar les actuacions d'investigació i localització de persones desaparegudes, i recuperació i identificació de les restes quan actuïn en nom dels familiars.

En relació als resultats obtinguts al Solsonès, veiem que les lleis presenten la mateixa limitació que ja ha quedat palesa en altres llocs on s'han dut a terme recerques específiques de fosses, com a la Segarra o al Penedès: no preveu l'exhumació de fosses només per interès científic i històric. Hi ha fosses en què l'exhumació podria aportar dades d'importància cabdal a l'hora d'establir les circumstàncies de la mort. És el cas, per exemple, de fosses on se sospita que van haver-hi afusellaments o execucions arbitràries. L'exhumació pot confirmar si es tractava de civils o de militars, si primerament van ser fets presoners o no, si eren morts en combat o afusellats, en definitiva, què

21 L'informant Màrius Vilaginés, veí de Cambrils, havia sentit de petit la història dels morts de Serraseca (fossa n. 13) i recorda especialment el que explicaven els veïns de la casa Mores, que per sortir de casa no sabien on posar el peu perquè hi havia una gran estesa de cadàvers metrallats. El diari d'operacions de la 62 Divisió franquista (*AGMAV 1391, CP 24. Ar. 22, Legajo 2 carp. 14. Diario de operaciones 62 División. C. Ejército de Urgel*) indica que el 24 de gener, a la carretera es van metrallar soldats en desbandada. Segons la documentació franquista van ser enterrats molts cossos.

22 Testimoni de Núria Colell i de Ramona Planas. La Núria recorda clarament els tres soldats morts que el pare havia hagut d'enterrar en un dels camps de Casagolda i Ramona Planas Ollé, veïna de la Casanova de Clarà, explica que els dies de l'entrada de les tropes franquistes el seu pare s'havia amagat i a casa restaven la mare amb els germans i ella mateixa, petita. Van veure com un jove soldat ferit de bala venia a morir als peus de la casa tot demanant auxili. Havia estat disparat per franquistes que estaven a la Rectoria de Clarà. Quan el pare va sortir de l'amagatall el van enterrar, junt amb altres veïns.

23 Testimoni de Florenci Santaaulària. A prop d'uns camps de conreu de la casa Ginestar de Castellar de la Ribera conegut com les Planes hi ha un bosquet de pins on hi van ser enterrats, per veïns de la casa Ginestar i de la Masia, uns soldats de l'exèrcit republicà. Van ser enterrats per Fidel Ginestar, propietari de la finca, el masover Jaume Angrill i Florenci Angrill, oncle i avi respectivament del testimoni. Serien entre 6 i 11 morts. Els van trobar executats i gairebé sense roba ni objectes personals.

24 Testimoni de Joan Reig. Els soldats van ser conduïts a la casa Tapioles i van ser morts en una codinera propera i enterrats en el bosc del costat.

va passar. Encara que no és el cas de la majoria de les fosses que ens ocupen, hi ha una fossa de militars fora de cementiri l'exhumació de la qual podria aportar informació molt valuosa sobre els fets esdevinguts, que podrien haver estat d'aquest tipus. Ara bé, es desconeix la identitat dels soldats, i sense aquesta dada no es podria dur a terme una exhumació, ja que no existeix cap familiar localitzable que pugui instar a les administracions a començar el procés. En l'àmbit de les entitats memorialístiques hi ha un cert acord en què s'hauria d'ampliar la possibilitat d'obertura d'una fossa "per interès històric".

4.2. La societat civil organitzada

En solitari o agrupades per interessos afins, les associacions de familiars de morts i desapareguts des de fa anys fan sentir la seva veu. Primer més tímidament, després ja més forta i clara. Reclamen reconeixement, justícia, reparació²⁵. La Llei reconeix el dret de les víctimes i les dota d'instruments legals per fer efectius aquests drets²⁶. Així i tot, la localització, identificació i recuperació de les restes és una tasca complexa que a Catalunya s'ha dut a terme comptades vegades. Però hi ha opcions intermèdies entre l'exhumació i l'oblit que també representen reconeixement i posen de manifest la voluntat de reparar. Estem parlant fonamentalment de la senyalització i dignificació de fosses comunes.

4.3. Propostes d'intervenció

Tenint en compte el que s'ha dit fins ara, a continuació apuntem algunes propostes d'intervenció segons el tipus de fossa: si es tracta d'una fossa dins o fora de cementiri i de persones identificades o no identificades.

4.3.1. Fosses fora de cementiri (FFDC)

Al marge que es contempli l'exhumació per alguns dels casos que determina la llei, les fosses fora

La fossa militar del cementiri de Manresa va ser senyalitzada i dignificada el 3 d'abril del 2005. Fotografia de Marc Vila Puig. Font: <http://www.memoria.cat/>

de cementiri són les que requereixen una acció de preservació, senyalització o dignificació més urgent, ja que estan exposades a la intempèrie (pluges, gel, vent, animals) i a l'acció antròpica (obres per edificacions, carreteres o infraestructures, llaurat pel tractor, etc.).

Com ja s'ha esmentat, la llei diferencia clarament l'actuació a seguir si es coneix o no la identitat dels cossos inhumats:

- Persones identificades

Per a aquest tipus de fossa, tenint en compte que la Llei de la Memòria Històrica contempla l'exhumació dels cossos en el cas de demanda per part d'un familiar, es recomana donar el màxim de difusió de la identitat de les persones inhumades.

²⁵ Una associació pionera és la *Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica*. D'àmbit estatal, ha portat a terme 149 excavacions (més de 1300 individus) entre els anys 2000-2011.

²⁶ És destacable una iniciativa que neix molt a prop del Solsonès i hi té vinculació directa amb la comarca. Es tracta del projecte de creació d'un Banc d'ADN per a la identificació dels desapareguts de la guerra civil. Un dels seus promotors, en Marc Antoni Malagarriga, explica: Només escassament un 10% de les famílies han pogut situar, amb testimonis vius o documents d'arxiu, la possible localització del seu parent en una determinada fossa comuna de la nostra geografia. Aquesta iniciativa compta amb la implicació del Laboratori de Genètica Forense de la Universitat de Barcelona sota la coordinació de la doctora Carme Barrot Feixat. El protocol de fixació del testimoni genètic és senzill i àgil. El laboratori duu a terme l'extracció i dipòsit del testimoni genètic de les persones viues amb totes les garanties legals i de qualitat que aquest procés necessita, en un cas clar de retorn del coneixement i valors de la Universitat cap a la societat. Per a més informació sobre aquest projecte podeu consultar la pàgina web: <http://femfum.com/OnEtsOncleGuillem/072012BancADNGuerraCivil.pdf>

Al Santuari del Miracle s'ha promogut la instal·lació d'una placa de record i homenatge. La instal·lació ha estat duta a terme dins d'un projecte de senyalització d'Espais de Memòria promogut pel Consell Comarcal del Solsonès. La placa recorda els morts que van haver-hi i l'existència de la fossa.

En aquest sentit seria interessant l'existència d'un veritable registre integral de morts i desapareguts que reculli la informació que avui es troba fragmentada en diversos registres, bases de dades i pàgines web, tant d'institucions públiques com d'associacions, molts d'ells incomplets, que poden confondre, més que ajudar, a les persones que busquen els seus desapareguts. Si la realització d'aquest registre no és viable, caldria plantejar-se disposar d'un llistat exhaustiu dels llocs que ofereixen dades serioses i contrastades de morts per facilitar la seva consulta.

- Fosses (FFDC) de persones no identificades

Ja que es desconeix la identitat de les persones inhumades, el primer pas per a aquestes fosses seria la informació als propietaris dels terrenys i als ajuntaments respectius. Seria interessant que aquests ajuntaments promoguessin la declaració de Bé Cultural d'Interès Local (BCIL), fonamentalment perquè quedés constància d'aquests punts i en

possibles intervencions o obres futures en aquests llocs (construcció d'infraestructures, per exemple), es tingués en compte la seva existència.

En el cas de Castellar de la Ribera ja s'ha procedit d'aquesta manera i les fosses localitzades en el municipi han estat georeferenciades i declarades BCIL²⁷. En el cas de fosses que es trobin en les proximitats de rutes, senders o camins seria convenient procedir a una senyalització memorial que informés dels fets i dignifiqués el lloc.

4.3.2. Fosses dins de cementiri

En el cas de FDDC la llei ja indica que s'hauria de procedir a la senyalització i dignificació de la fossa. S'hauria de fer un esforç màxim de difusió de les dades dels inhumats a les fosses per tal que arribés als seus parents (senyalització in situ, pàgines web, registre del cost humà de la guerra civil a Catalunya, etc.). És interessant l'experiència de dignificació de fosses duta a terme en alguns cementiris, com el de Sant Joan de Vilatorrada o el de Cervera, potser l'actuació més emblemàtica realitzada a Catalunya.

Fossa comuna dignificada del cementiri de Cervera. Els fitxers de la imatge contenen les dades de les persones inhumades a la fossa. Des de l'aprovació de la llei, la Generalitat ha impulsat la dignificació d'una dotzena de fosses. Fotografia: Geosilva.

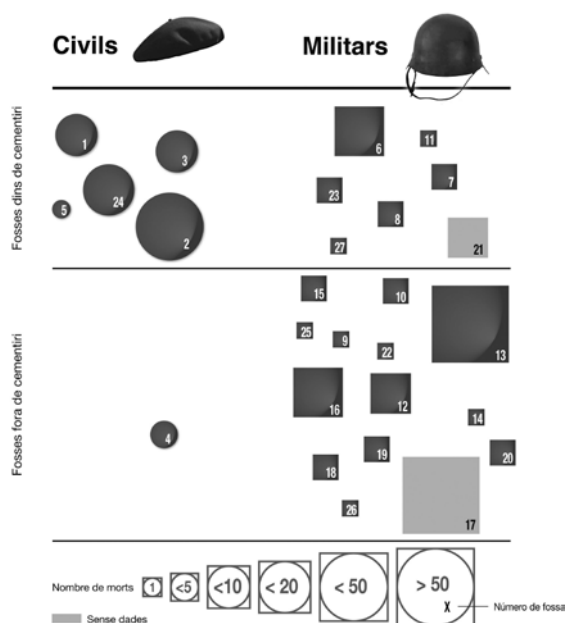
5. A mode de síntesi

En el següent gràfic es pot observar la incidència de fosses al territori, segons es tracti de fosses de civils o militars i estiguin ubicades dins o fora de cementiri.

De l'estudi de fosses es desprenen una sèrie de dades que aporten una mica més de llum sobre l'evolució de la guerra civil a la comarca.

²⁷ Els béns culturals d'interès local (BCIL) són els béns integrats en el patrimoni cultural català que malgrat la seva importància, no compleixen les condicions pròpies dels béns culturals d'interès nacional (BCIN). Els BCIL immobles són declarats pel Ple del Consell Comarcal en els municipis de menys de 5.000 habitants i el Departament de Cultura de la Generalitat els ha d'inscriure al Catàleg del Patrimoni Cultural Català.

Incidència de fosses al territori, segons la tipologia dins/ fora de cementiri i militars/civils

Elaboració: MHÀ estudi gràfic a partir de dades de la recerca

Respecte a les fosses:

1. La majoria de fosses comunes pertanyen a militars.

2. Com es pot observar, el mapa situa les principals fosses de militars fora de cementiri, en les línies dels enfrontaments armats, principalment al llarg de la carretera de Bassella a Solsona i Berga, actual C-26. Van ser enterrats per veïns de la zona i es desconeix la seva identitat.

3. Les fosses de militars que es troben dins de cementiri corresponen a morts en hospitals militars i de campanya. En el cas dels morts en hospitals militars consten inscrits en el registre civil del lloc en què van morir però en el segon cas, no.

4. La majoria de les fosses de civils estan dins del cementiri i corresponen majoritàriament a refugiats de guerra.

5. És important el nombre de fosses de presoners, tant militars com civils. Són les corresponents al camp de treball d'Ogern (civils) i el batalló disciplinari de Clariana de Cardener (militars). Es tracta de les fosses més difícils de localitzar.

6. Es coneix la identitat de 88 persones inhumades en fosses a la comarca. És una xifra petita al costat del mig miler de morts anònims provocats per l'ofensiva franquista però no per això s'han de deixar de fer tots

els esforços possibles per a la divulgació de la seva identitat i per a la dignificació del lloc d'enterrament.

Som conscients que mai se sabrà el nombre de fosses que s'haurien pogut identificar si aquesta recerca s'hagués fet vint o trenta anys abans, quan encara eren vius els testimonis directes que podien explicar vivències relacionades amb la guerra. Les fosses localitzades avui són només una petita part de les que existeixen en el territori, una ínfima porció d'història esgarrapada a l'oblit que caldria vetllar entre tots: societat civil, administracions locals i estat. El marc jurídic actual ho possibilita, per tant, preservar les fosses de l'oblit i dignificar la memòria dels morts de la guerra és sobretot una qüestió de coneixement i de determinació política.

ANNEX 1

FONTS

Publicacions

ARENAS DELEGIDO, MIQUEL. *Sobreviure el Terror. El Batalló Disciplinari núm. 5 a la guerra civil espanyola*. Edició a cura de Montserrat Aymar Novell. Barcelona: Ediciones Scire, 2008.

ARNABAT, R. I SABANÉS, A. *Víctimes de la Guerra civil (1936-1939) al Penedès*. Edicions i Propostes culturals.

ARRARÁS, J. *Historia de la Cruzada Española*. Madrid: Ediciones Españolas SA, 1944

BADIA, FRANCESC. *Els camps de treball a Catalunya durant la guerra civil (1936-1939)*. Montcada i Reixac: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001

BADIA, LL. *Martirologi solsoní*. Barcelona: Editorial Claret, 1988

BENET, J. I ALTRES:

- "Combatents de la Noguera morts al front i civils víctimes d'accidents derivats de la guerra. Avaluació final del cost humà". A: *Urtx. Revista cultural de l'Urgell*. Núm. 7. Tàrraga: Museu Comarcal de Tàrraga, 1995.

- "Soldats de l'Urgell morts a la guerra civil (1936-1939) i civils morts per material de guerra bèl·lic abandonat". A: *Urtx. Revista cultural de l'Urgell*. Núm. 3. Tàrraga: Museu Comarcal de Tàrraga, 1991.

CARDONA, J. *Camí de l'infern, presoners en temps de guerra al camp de treball d'Ogern*. Lleida: Pagès editors, 2009

- CATTINI, G. "El servei d'investigació militar (SIM)". A: *Guerra civil a Catalunya. Testimonis i vivències*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2007. p. 60
- CLAVIJO LEDESMA, J. *La política sobre la població refugiada durant la Guerra Civil 1936-1939*. Tesi doctoral inèdita disponible a <http://www.tdx.cat/TDX-0416104-095119>
- CLOTET, N. *Solsonins*. Solsona: Ed. Grata, 1994. p. 39.
- AUTORS DIVERSOS. *Guerra civil a Catalunya. Testimonis i vivències*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2007. p. 204
- Dovella. *Revista cultural de la Catalunya central*. Núm. 85-86. Tardor-hivern 2004. Centre d'Estudis del Bages i Arxiu Històric Comarcal de Manresa.
- ESTÉVEZ, MARC. *Una Guerra amb veu de dona : els relats de 12 dones de Castellar de la Ribera que van viure la Guerra Civil al món rural*. Castellar de la Ribera : l'Ajuntament, 2009
- GALITÓ, P., GIMENO, M. PITA, R., TARRAGONA, J. *Les batalles del Segre i la Noguera Pallaresa*. Lleida: Pagès editors, 2006. pp. 268-270
- Gazeta de la República. Decret d'1 d'abril de 1937.
- HURTADO, V., SEGURA, A. I VILLARROYA, J. *L'Atlas de la Guerra Civil a Catalunya*. Barcelona: Editorial Dau, 2010
- La Divisió territorial de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1937.
- LLARCH, J. *Campos de concentración en la España de Franco*. Barcelona: Producciones Editoriales, 1978
- MARTINEZ BANDE, JOSE MANUEL. *La Campaña de Cataluña. Monografías de la Guerra de España*, N° 14. Madrid: Librería Editorial San Martín, 1979
- MIR, C. I ALTRES. *Repressió econòmica i franquisme: L'actuació del Tribunal de Responsabilitats Polítiques a la província de Lleida*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997.
- MIRALLES BRAVO, R.. *Memorias de un comandante rojo*. Madrid: Editorial San Martín, 1975
- MIRALLES, E. "El batalló disciplinari núm. 5 de Clariana de Cardener, treball d'investigació". Disponible a: <http://www.solsonesmemoria.cat>
- MIRALLES, E., GUIXÉ, J.:
- "Víctimes de la guerra civil i el franquisme al Solsonès (1936-1954). A: *Oppidum* núm. 6. Solsona: Arxiu Comarcal del Solsonès, Centre d'Estudis Lacetans, 2008.
 - "Víctimes de la guerra civil i el franquisme al Solsonès II. A: *Oppidum* núm. 7. Solsona: Arxiu Comarcal del Solsonès, Centre d'Estudis Lacetans, 2009.
- OBIOLS I RIOS, J:
- "Els nostres temps 1936-1979". A: *Miscelània. Solsona, 400 anys d'història. 1594-1994*. Solsona: Ajuntament de Solsona, juliol 1994. Pàg. 275-289
 - *Solsona la Roja 36-39*. Solsona: Ajuntament de Solsona, Arxiu Comarcal del Solsonès i Consell Comarcal del Solsonès. Desembre 2008
- OLIVA, J. *El cost humà de la guerra civil a les comarques gironines: combatents morts i víctimes del material bèl·lic abandonat*. Girona: El Punt, 1999.
- PAGÈS I BLANCH, PELAI.:
- "La justícia revolucionària i popular a Catalunya (1936-1939)". A: *Ebre*, 38. Núm. 2.
 - *La presó Model de Barcelona*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996.
- ROIG, M. *Els catalans als camps nazis*. Edicions 62. Barcelona, 1987.
- SANS, RICARD M. *Montserrat 1936-1939. Episodis viscuts*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1984
- SERRALLONGA I URQUIDI, J. *Refugiats i desplaçats dins la Catalunya en guerra (1936-1939)*. Barcelona: Ed. Base, 2004. p. 258.
- SIMEÓ SELGA. *La tuberculosis pulmonar. Nadala, 1995*. Miracle. Manresa: autoedició de l'autor.
- SOLÉ I BARJAU, Q.:
- *Els morts clandestins. Les fosses comunes de la Guerra Civil a Catalunya (1936-1939)*. Barcelona-Catarroja: Editorial Afers, 2008. Pàg. 297-298
 - "La mobilització de les lleves". A: *Guerra civil a Catalunya. Testimonis i vivències*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2007. p. 58.
- SOLÉ I SABATÉ, JM. I VILLARROYA, J:
- *L'ocupació militar de Catalunya, març 1938-febrer 1939*. Barcelona: L'Avenç, 1987. Pàg. 96-105
 - *La repressió a la rera guarda de Catalunya*, vol. 1. Barcelona: Publicacions de L'Abadia de Montserrat, 1989
- VIADIU, F. *Delegat d'Ordre Públic a "Lleida la Roja"*. Barcelona: Rafael Dalmau Editor, 1979

Documentació

Arxiu Nacional de Catalunya.

- Fons Generalitat de Catalunya (Segona República): Ll. 26/3 , Ll. 24/3, Ll. 31/7, Ll. 53/2, Ll. 53/4, Ll. 62/3, Ll. 76/2, Ll. 90/4, Ll. 91/2, Ll. 95/4, Ll. 103/3.

Archivo Histórico Nacional:

- Causa General. Ll. 1466/26, Ll. 1639/7; Ll. 1632/1; Ll. 620/1; Ll. 1491/520; Ll. 1469/1

Ajuntament de Lladurs

- Fons antic (Lladurs) Llibres i expedients lleves (1936-1942).

- Correspondència 1936-1944

Ajuntament de Sant Llorenç de Morunys

- Fons antic Llibres i expedients lleves (1936-1942)

Arxiu Comarcal del Solsonès

- Fons Ajuntament de Castellar de la Ribera. Llibres i expedients lleves (1936-1942)

- Fons Ajuntament d'Odèn. Llibres i expedients lleves (1936-1942)

- Fons Ajuntament de Pinell. Llibres i expedients lleves (1936-1942)

- Fons Ajuntament de Guixers. Llibres i expedients lleves (1936-1942)

- Fons Ajuntament de Pinós. Llibres i expedients lleves (1936-1942)

- Fons Ajuntament de Navès. Llibres i expedients lleves (1936-1942)

- Fons Ajuntament de Llobera. Llibres i expedients lleves (1936-1942)

- Fons Ajuntament de Solsona. Llibres i expedients lleves (1936-1942)

- Fons Ajuntament de Riner. Llibres i expedients lleves (1936-1942)

- Fons Ajuntament d'Olius. Llibres i expedients lleves (1936-1942)

- Fons Ajuntament de La Coma i la Pedra. Llibres i expedients lleves (1936-1942)

Centre d' Història Contemporània de Catalunya

- Fons Albert Manent Entrevistes R. Sagués, M. Corominas i R. Barcons (1982),

- Fons Albert Manent Enquestes Mn. Antoni Bach (1980-82)

Jutjat de pau municipal

- Castellar de la Ribera. Registre Civil, secció defuncions (1936-1945)

- Clariana de Cardener. Registre Civil, secció defuncions (1936-1945)

- Odèn. Registre Civil, secció defuncions (1936-1945)

- Pinell. Registre Civil, secció defuncions (1936-1945)

- Pinós. Registre Civil, secció defuncions (1936-1945)

- Navès. Registre Civil, secció defuncions (1936-1945)

- Llobera. Registre Civil, secció defuncions (1936-1945)

- Solsona. Registre Civil, secció defuncions (1936-1945)

- Riner. Registre Civil, secció defuncions (1936-1945)

- Olius. Registre Civil, secció defuncions (1936-1945)

- La Coma i la Pedra. Registre Civil, secció defuncions (1936-1945)

- Sant Llorenç de Morunys. Registre Civil, secció defuncions (1936-1945)

- Lladurs. Registre Civil, secció defuncions (1936-1945)

- Guixers. Registre Civil, secció defuncions (1936-1945)

Arxiu Històric de Lleida

Fons Audiència Provincial de Lleida. Expedients de Responsabilitats polítiques (1939-1966)

Rectoria de Santa Margarida de Navès

Arxiu parroquial: Registres de cementiris de Navès (1936-1945)

Arxiu General Militar d'Àvila

AGMAV 813, CP 6 Doc.1. Ar. 65, Ll. 987 carp. 6, 9, 11. XI Cuerpo del Ejército de Operaciones.

AGMAV CP 9, 10, ar 65, L987, documentació roja, XI Cuerpo de Ejército, Estado Mayor, ordenes generales de operaciones

AGMAV 1307, CP 27 bis. Ar. 19, Lligall 11 carp. 27 bis. Informació general del enemigo

AGMAV, C. 1309, Cp 45, 46, 47

AGMAV 1310, CP 7, 8 Doc.1. Ar. 19, Lligall 14 carp. 8. Objetivos militares. Cardona. H-330

AGMAV 1380, CP 66. Ar. 14, Lligall 2 carp. 66. Refugiados nacionales en la comarca del Solsonès

AGMAV 1383, CP 17. Ar. 14, Lligall 5 carp. 17. Información del enemigo

AGMAV, 1391, CP 18, 24. Ar. 22, Lligall 2, carp. 18. Diario de operaciones (complemento). C.E. Urgel

AGMAV 2128, L. 4 CP 3, 4, 5, 6, 7 Doc.1. Ar. 31, Lligall 4 carp 3. Documentación Nacional. Estado Mayor del Aire. Lérida, información sobre la provincia.

AGMAV 2128, L. 4 CP 4/doc 43. SIPM

AGMAV 2481, CP 10. Ayuda zona roja

AGMAV C2607, CP 58, 75 Ar. 008, Lligall 390 carp. 58 Aviación. Parte de Operaciones.

AGMAV, C. 2598, Cp 79 (1-2-3) Ar. 07, Lligall 381, carp. 79 documento 04. Ofensiva sobre Cataluña. Cuerpo de Ejército de Aragón.

AGMAV, C. 1776,18 Ar. 39, Lligall 7, carp. 18 63División. OPERACIONES, enero 1939

AGMAV, 2676, CP 12. Ar. 10, Lligall 457, carp. 12. Diario de operaciones. División marroquí 150

AGMAV, Ar. 14, Lligall 4 carp. 13. Numerado del 1 al 19. CE de Navarra. Información del enemigo // mes de octubre 1938

AGMAV ar. 22 L2 cp 18, 24, 27, 30, 31, 32

AGMAV, sin fecha, CP 24. Ar. 14, Lligall 3, carp. 24. Información del enemigo. Julio de 1938.

Altres

Albert Galícia. Batallones Disciplinarios del Ejército Popular de la República. Inèdit. Arxiu Albert Galícia

Ramon Josa Torné. Memòries de guerra. 1936-1939. Inèdit. Arxiu Família Josa

ANNEX 2. Llistat de persones inhumades en fosses. Dades bàsiques.

Per a més informació es pot consultar el web: <http://www.solsonesmemoria.cat>

Refugiats

NÚM. ID.	NOM	COGNOMS		FOSSA
1	Juan	de la Rubia	Rodríguez	1
2	Paquita	Duarte	Muñoz	1
3	Josefa	Gonzalez	Muñoz	1
4	Àngela	Janou	Macarany	1
5	Angel	Moreno	Sanllorente	1
6	Anton	Ortega	Pérez	1
7	Joan	Pujol	Pous	1
8	Pura	Tobar	Rodriguez	1
9	Antonio	Aguilar	Gallego	2
10	Francisco	Barbero	García	2
11	Martín	Barbero	Rodríguez	2
12	Vicenta	Barbero	Rodríguez	2
13	M ^a del Carme	Bernat	Gistar	2
14	José	Chico	Muñoz	2
15	Josep	Correa	Andrés	2
16	Fernando	Cuesta	Roche	2
17	Carmina	Delaconcha	Criado	2
18	Faustino	Díaz	Manen	2
19	Juan	Dorca	Molina	2
20	Miguel	Fernández	Rodríguez	2
21	Florencio	Frutos	de Pedro	2
22	José	Gámez	Gimenez	2
23	Mariano	Garcia	Garcia	2

24	Pedestrina	García	Álvarez	2
25	Victoriano	García	García	2
26	Joaquin	García	García	2
27	Pilar	Gil	Gratal	2
28	Francisco	González	García	2
29	Francesca	Guarné		2
30	Josep Maria	Llaborí	Arquer	2
31	P.	Martí	Anglés	2
32	Teresa	Martínez	Muñoz	2
33	Benita	Mellado	Tapia	2
34	Ignacio	Muchante	Mendoza	2
35	Epifanio	Ortega	Alastiza	2
36	Pilar	Paredes	Pérez	2
37	Paca	Pérez	Salcedo	2
38	José	Pino	González	2
39	Felisa	Pozas	García	2
40	Estanislao	Pozas	Gimenez	2
41	Ana	Prado	Martínez	2
42	Francisco	Ramos	Rodríguez	2
43	María Paz	Rubín	López	2
44	Tomàs	Saura	Faulé	2
45	Dolores	Torres	Chipres	2
46	José	Valverde	González	2
47	Andresa	Viñales	Gratos	2
48	Juan Salvador	Peralta	Cuesta	3
49	José	Peralta	Cuesta	3
50	Maria	Plaza	López	4
51	Manel	Sisó	Torruella	4
52	Dolors	Vilar	Bernat	5
53	Angela	Hernández	Gallego	3

Militars

54	Carlos	Benito	Sánchez	6
55	Josep	Roset		6
56	Josep	Santanera	Piñela	6
57	Carlos Federico	Arteche	Barainea	6
58	Josep	Mill	Bordas	6
59	Jaume	Beltran	Vilaret	6
60	José	Campos	Parra	6
61	Josep	Soto	Pascual	6
62	Jaume	Ciuró/Guiró	Ferrer	6
63	Fidel	Solé	Travé	6
64	Albert	Germán	Burgos	6
65	Leonardo	Fernández	Solsona	6
66	Josep	Pera	Mateos	6
67	Rufino	Serrano		6
68	Juan	Bárcena	Sanmiguel	6
69	Plácido	Loriente	Palacios	6

70	Antonio	Rodríguez	Luis	6
71	Antoni	Martínez		9
72	Joan	Romagosa	Campanera	10
73	Francesc	Figueras	Casas	10
74	Federico	Llenas	Martorell	10
75	Fernando	Sendra	Mas	11
76	Josep	Teixidó	Freixas	6
77	Josep	Vergés	Bretsa	6

Batalló Disciplinari

78	Joan	Musso		7
79	Joan	Clavell	Coll	7
80	Pere	Enrich	Cuixart	8
81	Lluís	Saura	Cintas	8
82	Joan	Sureda	Portell	8
83	Lluís	Minguer	Pera	8
84	Pere	Sintes	Roger	23
85	Gonzalo	Vázquez	Delgado	23
86	Isidre	Orrit	Balaguer	23
87	Felip	Armengol	Casas	27

Al cementiri d'Ogern van ser enterrats alguns presoners del Camp de Treball núm. 5. Anys després de la guerra la vídua i el germà d'un d'ells, en Joan Roure Badia²⁸, de cal Roure, de Pons, van venir a exhumar el cadàver però en trobar-se les restes de diverses persones i no poder identificar quines eren les seves, van desistir de l'intent i van tornar a tancar la fossa.

28 Testimoni de Josep Cardona, Jordi Cardona (entrevistes realitzades per Roser Grau i Esther Miralles) i de Dolors Cantó Canal, de can Mas, recollit a: Estévez, Marc. *Una Guerra amb veu de dona : els relats de 12 dones de Castellar de la Ribera que van viure la Guerra Civil al món rural*. Castellar de la Ribera: l'Ajuntament, 2009